

O‘ZBEK TILIDA YILQICHILIKKA OID TERMINLARNING O‘RGANILISHI

Abdinazarov O'ktam Qushoqovich

Termiz muhandislik-texnologiya instituti o'qituvchisi

uktambekst@gmail.com

+998990212525

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilida yilqichilikka oid terminlarning o'rganilishi va lug'atshunoslikdagi tahlili haqida fikr va mulohazalar yoritilgan, sohaga oid terminlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Gipologik, arg'umoq, churra bedov, duldul, yabi, partal, cho'bir, cho'ntoq, jugruk at.

Hozirgi o'zbek adabiy tili qurilishida terminologiya alohida o'rin va mavqega egaligi bilan ajralib turadi. Terminologiyaning til lug'at tarkibidagi roli haqida ikki dunyoqarash mavjud. Birinchi g'oyaga ko'ra, terminologiya adabiy til leksikasining mustaqil qatlami tarzida e'tirof etilsa, ikkinchi ta'limotga muvofiq u adabiy til so'z boyligi tarkibidan ajratiladi, "alohida turuvchi" obyekt tarzida baholanadi va nutqning turlari (sheva, jargon, jonli so'zlashuv)ga tenglashtiriladi. Bugungi kunda tilshunoslikning barcha jabhalarida yangilik va o'zgarishlar mavjud. Yilqichilikka oid terminlarning o'rni va ahamiyati borasida ham ilmiy va dunyoviy qarashlar mavjud.

Yilqichilik — chorvachilik tarmog'i. Otlarni urchitish, ko'paytirish, zotini takomillashtirish, naslchilik ishlari bilan shug'ullanadi. Yilqichilik ishchi hayvon tariqasida arzon, samarali energiya manbai. Yilqichilik Osiyo va Yevropada mil. av. 4-ming yillikda paydo bo'lgan. Ko'hna Yilqichilik markazlaridan biri, shubhasiz, O'rta Osiyo kengliklari hisoblanadi. Otlar mil. av. 2-ming yillikda O'rta Osiyodan Kichik Osiyoga, undan Afrikaga tarqalgan. Amerikaga otlar yevropaliklar tomonidan XVI asrda, Avstraliyaga XVII asrda keltirilgan. Otlar qo'lga o'rgatilganidan va xonakilashtirilganidan keyin insonning ko'pgina ishlarni bajarishda doimiy yordamchisiga aylandi, armiyada alohida otliq qo'shinlar tuzildi. Ayrim xalqlarda Yilqichilik oziq-ovqat mahsulotlari — go'sht va sut olinadigan xo'jalik tarmog'i bo'lib qoldi. Qad. Sharqning Movarounnahr hududi arg'umoklari o'zining takrorlanmas, xo'jalik uchun foydali biologik xususiyatlari bilan nom taratgan dongdor jonivorlar safidan hakli ravishda tarixda o'z o'rniga ega. O'zbek xalq dostonlari "Alpomish" va "Go'ro'g'li"dagi Boychibor va G'irotlar obrazlari bunga misoldir.

1. O'zbek milliy ensiklopediya Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil. 198-b

2. <https://uz.wikidea.ru/wiki/Hippology>

3. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. jild. - Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2008.

O‘zbekiston diyorida Yilqichilik an‘analari va madaniyati minglab yillar bilan o‘lchanadi. O‘zbeklar avlodi qadimdan otdan tushmagan. Amir Temur, Mirzo Ulug‘bek, Mirzo Boburlar umri "ot usti"da o‘tgan¹.

Yilqichilik – chorvachilikning kattagina bir tarmog‘i. Boshqa xalqlar singari o‘zbek xalqi ham qadimdan yilqichilikni maxsus kasb etib kelgan. Natijada o‘zbek tili da yilqi boquvchilar, otlarni parvarish qiluvchilar, ularni o‘rgatuvchilar, ot bilan savd o qiluvchilar, ot abzallarini yasovchilarni o‘ziga xos atamaları paydo bo‘lgan.

Gipologik (gippologiya – grek.hippos – ot+logiya, ya’ni ot haqidagi fan) termi nologiyaning qarab chiqilayotgan tematik gruppasida asli o‘zbek (umumturkiy) qatla m mavjudki, bu yilqichilikka oid terminlarning qadimdan mavjud bo‘lganligini ta sdiqlaydi².

Xalq dostonlarida ko‘pgina zoonimlar bilan bir qatorda ot nomlari ham a nchagina miqdorda uchraydi. Xalq dostonlarida otlarning o‘tizdan ortiq turlari uchraydi. Bu nomlar o‘zining leksik-semantik xususiyatlariga semantik xususiyatlariga ko‘ra otlarning quyidagi belgilarini ifodalashga xizmat qiladi.

1. 1. Otlarning jismoniy qobiliyatiga ko‘ra tasnifi:

a) Chopqir va chaqqon zotdor otlar: arg‘umoq (20, III), aspi tozi (53,III), arabi ot (243, III), bedov ot (20, III), churra bedov (332, III), beli do‘ngot (1 22,III), duldul ot (22, III), yugurik ot (67, III), so‘poq ot (264, III), to‘riq ot (158, III), tulpor ot (233, III)³;

b) Zoti past, yaroqsiz otlar: yobi ot (280, III), partal ot (39, III), cho‘mmoq ot (351, III), cho‘ntoq ot (242, III), cho‘bir ot (265, III)¹.

Jismoniy qobiliyatiga ko‘ra farqlanuvchi bu ot turlarini ajralishiga quyidagi so‘zlar asos ajralishiga qo‘yidagi so‘zlar asos bo‘lib xizmat qiladi:

1.**Tozi** - manbalarda qayd etilishicha, tozi so‘zi arab xalqiga nisbatan ishlatil-gan². Shuningdek, qadimgi turkiy manbalarda tozi-terisi yo‘l-yo‘l, ola-bula otlarga nisbatan ham qo‘llangan. Masalan, Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu liug‘atit turk” asarida “*taz at*” ana shunday izohlangan: taz at tafarchi bo‘lmas - terisi yo ‘l-yo‘l olacha ot yuk tashiydigan bo‘lmaydi. Chunki uning tirmog‘i yomondir³. «O‘zbek tilining izohli lug‘ati»da tozi - arabcha chopag‘on ov iti; uchqur arabiyot; chopqir ot, tulpor ma’nolarida izohlangan. Nazarimda, bu otning nomlanishi Mahmud Koshg‘ariy qayd etib o‘tganidek, ot terisidagi belgi asos bo‘lib xizmat qilgan.

1.O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik. jild. - Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. 133-b

2. Древнийтюркских словарь. – Ленинград: Наука, 1969

3.Mahmud Koshg‘ariy.Devonu lug‘otit turk. Uch tomlik.III tom.Tarjimon va nashrga tayyorlov-chi S.M.Mutallibov. – Toshkent: O‘zFA, 1963. 163-b

4.Navoiy asarlari lug‘ati. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti, 1972. 78-105-b

5. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. – Санктпетербург, 1905.219-с

2. **Arabi, bedov** - tarixda ajdodlarimiz tomonidan arab zotli otlarga alohida e'tibor berilgan. Dostonlarda uchraydigan bedov - arabcha, cho'lda yashovchi sa hroyi ma'nosidagi badaviy so'zi bilan bog'liq bo'lib, mazkur so'zning ma'no ko'chishi natijasida arab oti, chopqir, uchqur singari sifatlarga ega bo'lgan ot ma'nosi yuzaga kelgan⁴. O'zbek tilining izohli lug'ati»da **bedav**(forscha) - yugurik, uchqur yoki arabcha sahroyi ot ma'nolarida izohlangan Dostonlardach opqir arabi otlarni tavsiflashda **churra** so'zi ham ishlatiladi. Churra so'zi Radlo vning qayd etishicha, turkiy tillarda mehnatkash ma'nosini ifodalaydi⁵. Churra so'zi Radlovning qayd etishicha, turkiy tillarda mehnatkash ma'nosini ifodalaydi (Rad, 219, III) Shunday qilib, churra bedov – chopqir, epchil, mehnatkash zotdor ot ma'nolaririni foda etadi.

3. Otlarning ijobiy xususiyatlarini ko'rsatilishida beli do'ng epiteti ham ishlatiladi. Bu epitetning yuzaga kelishida klassik manbalarda qo'llangan dol so'zi (d ol - arab alibosidagi د ni ifodalovchi harf) asos bo'lib xizmat qilgan. Qiyoslang: M.Ko shg'ariyda shunday izohlangan: **jugruk at** – yugruk ot. Poygada o'zib ketadi- gan chopqir ot¹.

4. Zoti past, chopish uchun yaroqsiz bo'lgan otlar uchun emotsional bo'yog'iga ko'ra salbiy so'zlar sifatlovchi (epitet) sifatida qo'llaniladi. Masalan, **yo bi** so'zi qadimgi turkiy manbalarda va turkiy tillarda oriq, makkor, jahldor, yaramas, och hayvonlarga va shaxslarga nisbatan ham ishlatilgan². (Radlov, 279, III). O'zbek tilining izohli lug'atida (forscha) – yuk tashuvchi, nasli past, xashaki ot ma'nosida ma'nosida izohlangan³.

G'o'nan - ikki yoshli toy; mo'g'ul tilida uch yoshli ho'kiz (g'o'//du) yo ki har qanday erkak hayvon. O'zbek tilining izohli lug'atida g'o'non – ikki yashar ayg'ir yoki qo'chqor tarzida izohlangan.

Do'nan - to'rt yoshli ot, shuningdek, to'rt yoshga kirgan har qanday uy hayvoni. O'zbek tilining izohli lug'ati do'non (mo'g'ulcha – to'rt yoshli)

1. Uch yoshga to'lib, to'rt yoshga o'tgan ot yoki tuya.

2. Ikki yoshga to'lib, uch yoshga qadam qo'ygan yoki echki tarzida izohlangan.

Qulun - bir bahorni ko'rgan toycha. Shuningdek, bir yoshga kirgan ot.

Bulardan tashqari, to'bichoq, toy, toyloq singari so'zlar. Bulardan tashqari to'bichoq, toy, toyloq singari so'zlar ham otlarning yoshiga ishora sifatida qo'llani ladi. Masalan, O'TELda **toy** – otning ikki yashardan kichik bolasi tarzida qo'llanga n bo'lsa (344), qadimgi turkiy tilda ham shunday ma'noni anglatgan bu ot asli **tay** tarzi talaffuz qilinganligi «Devon»dan ma'lum (DLT, III, 173).

1. Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk. Uch tomlik. III tom. Tarjimon va nashrga tayyorlov- chi S.M. Mutallibov. – Toshkent: O'zFA, 1963. 52-b

2. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. – Санктпетербург, 1905. 279-с

3. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. jild. - Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. 133-b

O'zbek adabiyotida yilqichilik bilan bog'liq sinchi termini ham juda ko'p qo'llanilishi sir emas. Sinchi - otlarning (hayvonlarning) zotini, fe'l-atvorini yaxshi biladigan kishilarga nisbatan qo'llaniladi. "Alpomish" dostonida otlarni ta'rifini, tavsifini aniqlaydigan Ko'sa sinchi, "Go'ro'g'li" dostonida To'liboy sinchi, "Ravshan" dostonida Tersak sinchi nomlari keltiriladi.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek tilida o'z aksini topgan ot nomlari va boshqa yilqichilik bilan bo'g'liq terminlarning ko'pchiligi tilimiz tarixining eng qadimgi davrlaridan boshlab asrimiz boshlariga qadar bo'lgan katta tarixiy davrda faol iste'mol qilib kelingan lug'aviy birliklarni o'z ichiga oladi. Shu jihatdan boshqa leksik birliklar bilan bir qatorda bilan bir qatorda, yilqichilik terminlarining leksik-semantik tahlili tarixiy leksikografiya, leksikologiya, til tarixi, etimologiya singari sohalarni chuqur o'rganishda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Древний тюркских словарь. – Ленинград: Наука, 1969.

Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk. Uch tomlik. III tom. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S.M. Mutal libov. – Toshkent: O'zFA, 1963.

O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. jild. - Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashri yoti, 2008.

Navoiy asarlari lug'ati. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1972.

Rahmonov V. O'zbek klassik adabiyoti asarlari uchun qisqacha lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1983. 25

Rahmatullaev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. – Toshkent: Universitet, 2000. –B. 181.